

Verden og oss

Næringslivets perspektivmelding 2018

Avslutning: Fremtidens næringsliv

Denne rapporten har forsøkt å skildre et mulig fremtidsbilde for norsk økonomi og samfunnsliv, basert på vår vurdering av noen sentrale drivkrefter.

Det ligger i sakens natur at et slikt bilde aldri vil kunne bli en presis beskrivelse av morgendagens Norge; til det er driverne, og samspillet mellom dem, for mange og komplekse. Og usikkerheten vil alltid være stor.

Dette til tross er det noen overordnede forhold som trer frem med større sikkerhet enn andre, og som vil påvirke Norge, norske bedrifter og arbeidsplasser.

For det første vil Norge alltid måtte bygge sin velstand på økonomisk samkvem med andre land. Små land taper mer på relativ isolasjon enn store land. I fjor eksporterte Norge varer og tjenester for nesten 1200 milliarder kroner, tilsvarende en drøy tredel av samlet verdiskaping. Om lag 40 prosent av alle arbeidsplassene i norsk næringsliv er direkte avhengig av utenlandsk etterspørsel (OECD 2018, s. 18).

For det andre har Norge, igjen på grunn av vår beskjedne størrelse, ingen andre alternativer enn å ta utviklingen rundt oss for gitt, og så tilpasse oss som best vi kan. Det gjelder enten det går godt eller dårlig. Det vi kan gjøre, er å sørge for at næringslivet vårt er best mulig rustet til å håndtere de skiftende tider som måtte komme.

For det tredje vil lille (og relativt sett stadig mindre) Norge på egen hånd aldri få noen dominerende stemme i internasjonale sammenhenger. Vår vei til makt og innflytelse vil være ved å inngå allianser med likesinnede land.

For det fjerde vil en grunnleggende forutsetning for om Norge lykkes, være at vi også i fremtiden klarer å høste gevinster av våre naturgitte fortrinn.

For det femte er innovasjonene og oppfinnelsenes tidsalder ikke over. Tvert om godkjennes det flere patenter enn noensinne, og teknologi spres raskere enn før. Den menneskelige skaperkraften vil finne frem til stadig nye måter å løse utfordringene våre på. Dette innebærer at samfunns- og næringsstrukturen vil måtte fortsette å endre seg. Noe annet ville være å kaste vrak på de mulige gevinstene ny teknologi gir oss.

For det sjette kan vi være ganske sikre på at vi de neste ti-årene bli stadig flere på vår lille klode, informasjonsmessig mye tettere sammenvevd enn i dag og med langt flere eldre. Sammen med ny teknologi vil dette bety fortsatt vekst, men trolig saktere enn til nå. Flere munner skal mettes. Fortsatt velstandsvekst fordrer nok energi – samtidig som vi klarer å løse klimautfordringene. Flere eldre

stiller oss overfor den doble utfordringen å holde tilstrekkelig mange *lenge nok* i gode jobber, og samtidig sørge for at det er nok ressurser til å gi de eldste gode liv.

For det syvende står verden overfor potensielt sett store klimautfordringer, som hvis de ikke løses, kan true livsgrunnlaget for millioner av mennesker og føre til store materielle tap. Og hvis de håndteres på gal måte, kan de føre til mye svakere velferdsvekst.

Sist, men ikke minst, har vi vært vitne til at globaliseringen og den teknologiske utviklingen har bidratt til en fantastisk velstandsvekst det siste århundret. Flere hundre millioner er løftet ut av fattigdom. Likevel har de økonomiske forskjellene mellom folk økt. Sammen med lavere tillit og økende polarisering truer dette stabiliteten i våre samfunn, og det er vanskelig å peke på trekk ved utviklingen som tyder på at disse tendensene vil korrigeres av seg selv. Dette kan føre til mer proteksjonisme og lavere vekst.

For Norge er det avgjørende at vi har myndigheter som jobber for internasjonal handel, som driver offentlig tjenesteproduksjon så effektivt som mulig, bruker nok penger på infrastruktur og forskning, og utformer politikk, lover og regler slik at de legger til rette for at private bedrifter kan starte opp, vokse og ansette folk. For å håndtere de mange utfordringene vi står overfor, må næringslivet være med på laget.

Det er i konkurranseutsatte bedrifter at innovasjon og omstilling kan utgjøre forskjellen på å overleve eller å bukke under. Det er gjennom bedrifter som handler med andre land og har oversjøisk aktivitet, eller gjennom bedrifter som etablerer aktivitet hos oss, at vi i hovedsak tilegner oss teknologi og kunnskap utenfra.

Og det er i bedriftene tre firedeler av verdiskapingen finner sted, og to av tre jobber. Ingen land har en lavere andel jobber i privat verdiskaping. Den andelen bør ideelt sett bli større.

Bedrifter og ansatte som ennå ikke er født

Norges velstandsreise har vært mulig takket være et omstillingsdyktig arbeids- og næringsliv. Hvert år skapes det rundt 250 000 nye jobber i Norge, som betyr at hver tiende jobb er ny av året. Samtidig legges nesten like mange ned. Netto har fastlandssysselsettingen økt med 28 000 årlig de siste 20 årene.

Næringslivet i 2050 handler i stor grad om teknologi og bedrifter som ennå ikke er skapt. Og det handler om mulighetene til gutter og jenter som ennå ikke er født eller har trådt inn i arbeidslivet.

Historien om vårt samfunn viser vi at har fått det til. Vi har koblet ressurser med klokskap, teknologi og kompetanse på tvers av næringer. Det har gitt arbeid til mange og gevinster som har kommet alle til del.

Mer handel – mer verdiskaping

Hvis verdensøkonomien trosser de siste års mer bekymringsfulle utviklingstrekk, og fortsetter å åpne seg opp, peker dette også mot gode muligheter for Norge og norsk næringsliv. Handel muliggjør spesialisering og stor-skaladrift, handel gir tilgang til teknologi og muliggjør læring, handel byr på skjerpene konkurranse, og handel øker verdien av et lands naturressurser.

Verdens appetitt på ressurser vil øke videre. Norske eksportnæringer, mange av dem basert på våre naturressurser, vil fortsette å kunne hente gevinster på salg til andre land. Norge rår over langt mer ressurser enn vi selv kan bruke. Eksport og foredling av ressurser som olje, gass, fisk, mineraler og fornybar energi vil sikre hjemlige arbeidsplasser og hjemlig verdiskaping. I tillegg kan norsk eksport bidra til å åpne markeder utenlands for andre næringer, så som leverandørindustri, bioøkonomi, varehandel, bygg og anlegg og annen tjenesteyting.

En fortsatt åpen internasjonal økonomi vil også gi Norge store muligheter som destinasjonsland. Reiselivsnæringen er i sterk vekst. Globalt anslås antall internasjonale

turister å øke fra vel 1,2 milliarder i 2016, til 1,8 milliarder i 2030 (UNWTO 2017). Veksten i reiselivet vil særlig drives av høy inntektsvekst i fremvoksende økonomier, og det er også til disse landene veksten kan bli sterkest. Men også for Norge er dette en næring med stort vekstpotensial og med store ringvirkninger til andre næringer, så som transport, servering og opplevelser.

Den forventet sterke veksten i turisttrafikken understreker behovet for å komme opp med klimavennlige transportløsninger. Her kan Norge bidra.

Digitalisering og reindustrialisering?

Norge har også alle forutsetningene på plass for å kunne være blant de ledende i å ta i bruk kunstig intelligens i næringslivet.

En hovedutfordring er at mange av de komplementære teknologiene som kan realisere potensialet til kunstig intelligens, ennå ikke er ferdig utviklet, i tillegg til at svak spredning av teknologier til mindre bedrifter fortsatt er et hinder for vekst. Mens «alle» bedrifter har bredbånd, har bare et fåtall tatt i bruk teknologier som skytjenester, e-handel og stordataløsninger.

I sum handler den pågående digitale transformasjonen om å både produsere varer og tjenester mer effektivt og med bedre kvalitet, og å utvikle nye inntjeningsmodeller basert på de behovene som oppstår i markedene. Med mange og raske teknologiske endringer og sterkere konkurranstrykk, blir evnen til å teste ut nye løsninger av sentral betydning, også der bedriftens eksisterende forretningsmodeller utfordres.

Digital teknologi og 3D-printing gjør at flere innsatsvarer kan produseres lokalt. Da kan mer av produksjonen flyttes hjem. Men det samme kan andre lands bedrifter gjøre. Konkurransen vil øke. Som høykostland må derfor Norge fortsatt være blant de beste for å hevde oss.

Digitaliseringen åpner for nye former for samarbeid, handel og produksjon på tvers av landegrenser. Spiller Norge kortene riktig, gjennom digitalisering og teknologiske fremskritt, vil vi kunne bevare og styrke de komparative fortrinnene våre. I tillegg vil vi i enda sterkere grad kunne bli en eksportør av digitale tjenester, med de forretningsmuligheter det byr på.

De siste 20 årene har mange vestlige land gjennomgått en avindustrialisering, der mer av produksjonen er blitt flyttet

til lavkostland. Utviklingen av globale verdikjeder har ført til at de ulike komponentene i en ferdigvare kan ha krysset landegrensene mange ganger.

Flere hevder at store deler av arbeidsmarkedet, og spesielt tjenestenæringene, nå står overfor en liknende revolusjon. Det kan bety flere muligheter for verdiskaping gjennom bruk av ny teknologi og etablering av globale verdikjeder. Allerede i dag er det gjort flere innovasjoner innenfor transportsektoren (bildelingstjenester), handelsnæringen og helsesektoren (velferdsteknologi og sensortechnologi).

Den digitale tjenesteøkonomien, hvor man med et tastetrykk kan nå milliarder av potensielle kunder med nye produkter, domineres i dag av flere store globale aktører. Når «vinneren tar alt», betyr det også mer internasjonal konkurranse for servicenæringene som tradisjonelt ikke har vært utsatt for dette. I USA leverer nå Amazon tjenester i hjemmet og er i ferd med å utvikle droner som kan frakte varene hjem til folk. Når slike aktører kommer inn på et marked, vil de strukturelle endringene kunne bli store. Et eksempel på dette er Facebooks virkning på mediebransjen.

Dette betyr at vi må gjøre det beste ut av fortrinnene våre. Med en høykompetent arbeidsstyrke kan vi raskt ta i bruk ny teknologi. Vi må forberede oss på sterkere internasjonal konkurranse, også innenfor tjenestesektoren. Men fordelene her er bedre og billigere tjenester. Myndighetenes oppgave må være å sørge for at konkurransen skjer på like vilkår.

Den norske modellen skaper ringvirkninger

Denne rapporten har som mål å beskrive utfordringer, men også identifisere muligheter, for bedriftene og samfunnet rundt.

Veien videre vil bli bestemt vår evne til å dra nytte av våre ressurser: naturgitte, menneskelige (humankapital), menneskeskapte (realkapital) og finansielle. Suverent viktigst av disse er humankapitalen, det vil si verdien av all vår fremtidig arbeidsinnsats.

Historien om vårt samfunn viser at vi har fått det til. Vi har koblet ressurser med klokskap, teknologi og kompetanse på tvers av næringer. Det har gitt arbeid til mange og gevinster som har kommet alle til del. Lønnsdannelsen,

med frontfagsmodellen som bærebjelke, har bidratt *til en god utvikling i Norge, med høy verdiskaping, lav arbeidsledighet, jevn inntektsfordeling og gjennomgående høy reallønnsvekst* (NOU 2013:13, s.9).

Samarbeid og tillit – mellom små og store bedrifter i ulike næringer, mellom ansatte og eiere og mellom bedrifter og offentlig sektor – vil fortsatt være sentralt for at bedriftene våre skal kunne styrke konkurransekraften.

Det fordrer at flest mulig får ta del i den velstandsveksten som ventelig vil komme. Hovedveien til inkludering er arbeidsmarkedet. En god jobb sikrer både inntekt og inkludering. For å få folk i jobb, og holde dem der, kreves riktig kompetanse, men også at det skapes tilstrekkelig mange gode jobber. Et gedigent kompetanseløft ligger foran oss for å sikre større inkludering og bedriftene den arbeidskraften de vil trenge. En av de største politiske utfordringene de neste tiårene, er derfor å sikre at unge gis mulighet til å tilegne seg en kompetanse som gjør de i stand til å få og skape morgendagens jobber. Samtidig må det legges mer til rette for at folk som er i jobb, kontinuerlig er i læring i bedriftene, i samarbeid med utdanningsinstitusjoner og gjennom et åpent trepartssamarbeid.

Norge nyter også høy tillit utenfor landets grenser. Så sant grunnlaget for denne tilliten ikke utfordres, er dette en verdi – en "merkevare" – som ved myndighetenes hjelp kan gi norske bedrifter vind i seilene på deres vei mot eksportmarkedene. Norges mange fortrinn kan gi viktige bidrag i møte med globale utfordringer som klima, fattigdom, aldring og inkludering.

Norge har hatt politisk mot og evne til langsiktighet tidligere i historien. Tiden for modige og langsiktige valg er igjen her. Derfor er vårt ønske at denne rapporten kan være en inspirasjon til en bred politisk debatt om hva som skal til for at Norge skal realisere muligheter og lykkes.

Som historien alltid har vist i Norge: Det er opp til oss selv å skape verdiene som gir folk jobber, som sikrer at alle er med, som gir oss mulighet til å skape verdier som sikrer velferden. Bedriftene er nøkkelen. Vi inviterer nå politikere og andre til å drøfte hvordan vi sammen skal lykkes.

Og næringslivet vil bidra.

Kildeliste

Brynjolfsson, E. og McAfee, A. (2017) *The Business of Artificial Intelligence*, <https://hbr.org/cover-story/2017/07/the-business-of-artificial-intelligence> (sist besøkt 4. juli 2018).

Frey, C. B. and Osborne, M. A. (2017) *The future of employment: how susceptible are jobs to computerisation?* *Technological Forecasting and Social Change*, 114.

OECD (2018) *Key issues paper*, Meeting of the OECD Council at Ministerial Level, <http://www.oecd.org/mcm/documents/C-MIN-2018-2-EN.pdf> (sist besøkt 4. juli 2018).

Sandbu, M. (2018) *Deindustrialisation may be complete; economic change is not*, *Financial Times*, 8. mai 2018, <https://www.ft.com/content/f0b6e65a-4f6a-11e8-a7a9-37318e776bab/> (sist besøkt 4. juli 2018).

United Nations World Tourism Organization (2017) *Tourism Highlights 2017 edition*, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029> (sist besøkt 4. juli 2018).

Avslutning:

Perspektiver fra
landsforeningene

Abelia

Abelia er NHOs forening for teknologi- og kunnskapsbedrifter. Det omfatter 2 200 virksomheter med 49 000 årsverk innen IKT, rådgivning, forskning, utdanning, innovasjon, kreative næringer og ideelle organisasjoner.

Abelia dekker derfor en rekke bransjer og næringer, men alle har til felles at de i stor grad leverer kunnskapsbaserte tjenester som tilfører verdi til andre virksomheter og muliggjør økt produktivitet og omsetning i andre bransjer og næringer. Abelias virksomheter utgjør også et økosystem for fremtidens kompetanse, næringsutvikling og arbeidsliv. Abelia organiserer aktører i hele utdanningsløpet fra barnehage til doktorgrad, og hele kunnskapsnæringskjeden fra forskningsinstitutter og innovasjonsselskaper til gründere, vekstbedrifter og store konsern. Omsetningen i Abelias medlemsvirksomheter ligger på rundt 140 milliarder.

IKT-næringen

Den norske IKT-næringen har stor innvirkning på norsk økonomi. I følge Statistisk sentralbyrå var omsetningen innen næringsområdet informasjonsteknologi på drøyt 112 milliarder kroner i 2016, mens tilsvarende tall for telekommunikasjon var snaut 71 milliarder kroner. SSB har beregnet at det er 56 400 personer sysselsatt innen informasjonsteknologi og 12 400 innen telekommunikasjon.

IKT-næringen er en sentral driver i digitaliseringen av næringslivet, og en forutsetning for produktivitet og vekst i alle andre bransjer. Den legger også grunnlaget for nye

forretningsmodeller, blant annet delingsøkonomi. Rapporten Status Teknologi-Norge (2017) viser at det direkte bidraget fra IKT-næringene sammen med det indirekte bidraget fra IKT-investeringer foretatt i andre næringer, utgjorde nesten 30 prosent av samlet produktivitetsvekst i 1995-2005, og rett under 50 prosent i 2006-2013.

Abelias omstillingsbarometer viser at norske forbrukere er i verdenstoppen i å ta i bruk ny teknologi, og at næringslivet henger godt med. Den offentlige digitaliseringen ligger imidlertid langt bak land det er naturlig å sammenligne seg med. Beregninger fra Accenture og World Economic Forum viser at økt digitaliseringstakt i offentlig sektor fram mot 2025 kan bidra til å redde tusenvis av liv, redusere antall sykehusdøgn med flere hundre tusen og bidra til innsparinger på 65 milliarder kroner på tvers av offentlig sektor i Norge (Accenture 2017).

En hovedutfordring er mangel på IKT-kompetanse. En rapport fra DAMVAD og Samfunnsøkonomisk analyse (2014) viser at vi styrer mot en massiv kompetansemangel innen IKT generelt, mens en rapport fra NIFU (2017) viser at vi får samme utfordring innen IKT-sikkerhet spesielt. For å sikre vekst i norsk IKT-næring og dens påvirkning på andre næringer, er det nødvendig å etablere flere IKT-studieplasser, øke den offentlige digitaliseringstakten, og legge til rette for at nye digitale vekstbedrifter kan vokse frem, blant annet gjennom satsing på kunstig intelligens og tilgjengeliggjøring av offentlige data.

Rådgivernæringen

På oppdrag fra Abelia har Menon Economics (2017) gjennomført en analyse av rådgivernæringen i Norge. Den viser at næringen består av 11 ulike bransjer som omsatte for 200 milliarder kroner i 2016. Næringen har rundt 110 000 ansatte, og står for seks prosent av verdiskapingen i privat næringsliv i Norge. Det private næringslivet er rådgivernes største kunde, og her er det bygg og anlegg, handel og finans som kjøper mest rådgivningstjenester. Om lag ti prosent av rådgivernes leveranser går til offentlig sektor.

Det offentlige kjøper tjenester for nærmere 500 milliarder kroner hvert år, men markedsmakten brukes i stor grad på standardløsninger hvor pris er avgjørende. Mer bruk av innovasjon i offentlige anskaffelser vil gi bedre tjenester for innbyggerne, samtidig som man får mer innovative rådgivere som er attraktive i et globalt marked, og dermed bidrar med flere arbeidsplasser og eksportinntekter.

Forskning

Abelia organiserer 46 forskningsinstitutter innen teknikk, miljø, samfunn og primærnæring som har basisbevilgning fra Forskningsrådet, og som driver anvendt forskning på ideell non-profit basis. Det er totalt 6 300 årsverk ved instituttene, som i 2016 omsatte for 9,6 milliarder kroner. I gjennomsnitt har de ti prosent basisbevilgning fra Forskningsrådet, mens øvrige inntekter er konkurransebasert.

Forskningsinstituttene står for 23 prosent av den samlede forskningsinnsatsen i Norge, og har totalt hentet hjem 2,7 milliarder kroner fra EUs 7. rammeprogram innen forskning. Instituttene deltakelse i EU-forskningen mobiliserer norske bedrifter og offentlige virksomheter til europeisk forsknings- og innovasjonssamarbeid. Én av ti doktorgradskandidater er tilknyttet forskningsinstituttene, og de har et omfattende FoU-samarbeid med bedrifter og offentlige virksomheter i inn- og utland. Industriens samarbeid med de teknisk-industrielle instituttene økte verdiskapingen i industrien med 800 milliarder kroner over en tiårsperiode. Det er 1,1 prosent av industriens samlede verdiskaping i perioden.

Utdanning

Abelia organiserer private barnehager, friskoler, fagskoler og høyskoler. Hvis man tar med alle aktører i denne sektoren, omfatter den 140 000 barnehagebarn, 46 600 elever og 51 782 studenter. Disse private institusjonene bidrar til økt mangfold og økte valgmuligheter for barn, ungdom og voksne. De bidrar til faglig og pedagogisk utviklingsarbeid og nytenkning innen pedagogikk. Innen visse områder, som barnehage og fagskole, står de for hele 50 prosent av det totale tilbudet. De private aktørene sparer også samfunnet for store kostnader ved å gjennomføre tilbudene til en lavere kostnad, i tillegg til at de sparer det offentlige for store kapital- og investeringskostnader. Agenda Kaupang (2017) har beregnet at de private barnehagene sparer samfunnet for hele 2,15 milliarder hvert år. Friskoler, fagskoler og høyskoler er også helt eller delvis finansiert av elevene og studentene.

Byggenæringens Landsforening (BNL)

Byggenæringen er en stor og sammensatt næring som omfatter både bedrifter som jobber nasjonalt og internasjonalt mens andre opererer bare i nærmarkedet. Næringen består av ulike bransjer og markeder som skal løse mange av framtidens lokale og globale utfordringer.

Her inkluderes:

- Arkitekter og Rådgivere
- Byggevareprodusenter og byggevarehandel,
- Eiendomsaktører
- Utleie av maskiner og utstyr mv.
- Utførende av bygg og anlegg (entreprenører, tekniske entreprenører, byggmestere og andre håndverksfag).

Næringens omfang illustreres med følgende nøkkeltall:

- 57 000 bedrifter
- 310 000 ansatte (Menon/Bisnode D&B Norway)
- 520 milliarder kroner omsetning (SSB)

Bedriftsstrukturen består av alt fra enkeltpersonforetak til store selskaper som omsetter for titalls milliarder kroner. De minste bedrifter finnes i stor grad innen utførende sektor. Det som knytter bedriftene/ bransjene sammen er at alle bidrar

på forskjellige måter til planlegging og gjennomføring av bygg og anlegg.

Over år har det skjedd betydelige strukturendringer i næringen. I form av fusjoner, endret eierskap og etableringer bl.a. knyttet til nye teknologier. Som følge av god aktivitet i det norske markedet over en del år, har et økende antall utenlandske aktører satset på det norske markedet og konkurrerer om oppdrag og leveranser. Dette innebærer at det norske bygge- og anleggsmarkedet preges av hard konkurranse. Det må antas at dette er en situasjon som vil vedvare.

Imidlertid registreres flere eksempler på at norske bedrifter etablerer seg i markeder utenfor landegrensene. Som eksempel har flere entreprenørselskaper etablert betydelig virksomhet i Sverige. Innen byggevareområdet er flere norske produsenter etablert utenfor Norge. Dette i tillegg til årlig eksport av byggevarer på 7-8 milliarder kroner.

Innen Arkitekt- og Rådgiversektoren har det skjedd betydelige strukturendringer med etablering av store selskaper med tverrfaglig kompetanse som også retter seg mot internasjonale markeder.

Noen utfordringer og muligheter

Kampen mot useriøse aktører

Kampen mot useriøse aktører som bryter lover og regler og på den måten skaffer seg konkurransefortrinn er en av de største utfordringene for byggenæringen nå (spesielt Utførendedelen). Derfor er arbeidet mot "useriøsitet" i samarbeide med myndighetene, en av næringens viktigste oppgaver. Det er gjort et godt stykke arbeid bl.a. ved etablering av såkalte AKRIM-sentre, men det er fortsatt et godt stykke igjen før oppgaven er løst.

Sikre rekruttering av kvalifisert og motivert arbeidskraft

Bedriftene sliter med å rekruttere kvalifiserte fagarbeidere. I BNL s Fremtidsbarometer for 2018 svarer 38 prosent av bedriftene at de ikke får tak i ansatte med fag-/svennebrev. 17 prosent av bedriftene får ikke tak i lærlinger. BNL har derfor i sammen med flere bransjer igangsatt et aktivt rekrutteringsarbeidet.

Behov for digital kompetanse

Det er stort behov for heving av digital kompetanse i bedriftene. BIM (Bygningsinformasjons Modelling) er på full fart inn i næringen. Det er et verktøy som vil effektivisere og kvalitetssikre både planlegging, prosjektering og gjennomføring. Når bygget eller anlegget er ferdig, vil det foreligge en digital "as built" 3D- modell med all informasjon – en såkalt digital tvilling til det virkelige byggverket som vil ha stor verdi for eier /bruker og myndigheter.

Norge har tatt en ledende posisjon innenfor internasjonal standardisering og annet internasjonalt samarbeide knyttet til fagområdet, som gjør at vi internasjonalt ligger helt i front når det gjelder digital utvikling i næringen. Næringen har sammen utarbeidet et Digitalt Veikart som peker ut kursen.

Karbon- og miljøfotavtrykk bygg og anlegg

Det er utarbeidet flere internasjonale standarder for livsløpsbasert vurdering av materialer og byggverk. Norge har deltatt aktivt i utviklingen og har miljøer med spisskompetanse på området. Næringen har samtidig jobbet aktivt med tiltak for å nå lavutslippsmålne i bygg.

Norsk byggevareindustri i dag ligger i front i verden på å dokumentere miljøegenskapene til materialene som anvendes.

Utslippsfrie byggeplasser og transport

Det er i samarbeid mellom bedrifter, bransjeorganisasjoner og offentlige byggherrer satt i gang prosjekter for å utvikle maskiner og løsninger med mål om utslippsfrie byggeplasser og transport. Konkrete løsninger utprøves og målsettingen synes nær realisering. Dette er et godt eksempel på et tiltak som kan gi norske bedrifter et fortrinn i markedet, til tross for at maskiner og utstyr i hovedsak er produsert utenlands. Norge ligger likevel helt i front og utenlandske produsenter bruker Norge som pilot/ uttesting.

Det Grønne skiftet

Den store transformasjonen i hele samfunnet som ligger foran oss med å redusere klimagassutslipp, begrense global oppvarming, effektivisere ressursbruken og forebygge skadelige konsekvenser av klimaendringene på bygg, boliger og kritisk infrastruktur som følge av " heftigere" vær vil bli krevende.

Byggenæringen vil ha en sentral rolle i å forebygge, sikre både liv og helse samt viktig infrastruktur. Det grønne skiftet gjør det også nødvendig å rekruttere medarbeidere med miljøkompetanse til næringen.

Det innebærer store muligheter til å kombinere utvikling av ny teknologi og nye løsninger med positiv verdiskaping og markedsmuligheter for norske bedrifter.

Noen eksempler på områder med internasjonal spisskompetanse

Med bakgrunn i bl.a. olje- og gassnæringen og landbasert infrastrukturbygging under krevende forhold, har næringen i sammen med leverandørindustrien utviklet spisskompetanse på flere områder, som riktig utnyttet kan gi norske bedrifter fortrinn, eksempelvis innenfor:

- Maritime operasjoner og konstruksjoner
- Marin sektor
- Boretologi-undersjøisk og VA-anlegg (no dig)
- Vann- og avløpsteknologi
- Fjellanlegg
- Betongteknologi – Lavutslippsbetong og utførelse av betongarbeider i kaldt og røft klima på land og i havet.
- Utslippsfrie bygge- og anleggsplasser
- Miljøvennlig materialbruk i bygg og anlegg

Det å ha offentlige bestillere som forespør slik at fremtidens arbeidsplasser bygger videre på disse fortrinn, vil bidra til økt konkurransekraft, bærekraftige arbeidsplasser og Norge kan øke sin eksportandel.

Energi Norge

Energi Norge representerer selskapene som produserer, transporterer og leverer fornybar energi i Norge. Energi Norges cirka 275 medlemsbedrifter står for 99 prosent av kraftproduksjonen og sørger for daglige leveranser til cirka 90 prosent av strøm- og nettkundene i Norge.

Fornybarnæringen skaper store verdier i hele landet

Verdiskapingen i fornybarnæringen er høyere enn for alle andre fastlandsnæringer og utgjorde nesten 40 prosent av verdiskapingen i hele fastlandsindustrien i Norge i 2015 (THEMA 2015).

I tillegg bidrar næringen direkte med store verdier til fellesskapet gjennom inntekter, skatter og avgifter til både kommuner, fylker og staten. I 2017 bidro næringen med ca. 50 milliarder kroner til fellesskapet gjennom skatter og utbytte til offentlige eiere. Den norske fornybarnæringen kan også vise til en betydelig vekst, både absolutt og relativt til andre sammenlignbare næringer. Således er den en avgjørende del av verdiskapingen i norsk økonomi.

Som det fremgår av energimeldingen var det i 2015 over 20

000 årsverk innen fornybar energiproduksjon, kraftnett og infrastruktur, teknologiutvikling og andre leverandører av varer og tjenester til næringen. Den største delen av næringen er knyttet til produksjon, salg og overføring av kraft. Næringen er preget av et stort offentlig eierskap, der kommuner, fylker og staten eier ca. 90 prosent av produksjonen, mens nettet per 2018 har ca. 85 prosent offentlig eierskap¹.

I 2013 eksporterte den norske fornybarnæringen for om lag ni milliarder kroner. Av dette utgjorde nettoeksporten av elektrisitet om lag 4,5 milliarder kroner. Eksporten fra norske leverandører innen denne delen av energisektoren utgjorde fem milliarder kroner.

Norge bør ta en lederrolle som første fornybare og fullelektriske samfunn

Hvis verden skal nå målet i Parisavtalen om å holde temperaturstigningen godt under to grader, så må både verdens kraftproduksjon og energibruk bli fossilfri. I Norge har vi allerede en avkarbonisert kraftsektor, og vi må således gå i gang med tiltak innenfor energibruk. Siden de store utslippssektorene industri og petroleum er omfattet av EUs kvotemarked, og Norges bygningssektor er så godt som

¹ Dette kan endre seg nå som regjeringen har fjernet begrensningen som frem til nå har hindret pensjonsfond og livsforsikringselskaper i å ha mer enn 15 prosent eierskap i såkalt "forsikringsfremmed virksomhet" (som f.eks. kraftnett)

utslippsfri, vil Norge måtte ta de store utslippskuttene innenfor transportsektoren. Her finnes det ingen billige tiltak, men snarere kostbare teknologiske utfordringer – og muligheter. Med dette som utgangspunkt har den norske fornybarneringen vedtatt en visjon om at *Norge skal ta en global lederrolle som det første fornybare og fullelektriske samfunnet i verden*. En fersk europeisk studie viser at det er en klar sammenheng mellom elektrifisering og «dyp avkarbonisering» av økonomien. Ved en elektrifisering av 60 prosent av all energibruk i Europa kan 95 prosent utslippsreduksjon (ift. 1990-nivå) oppnås (Eurelectric 2018).

Digitalisering er en annen drivkraft som åpner nye næringsmuligheter for Norge. Datasentre er verdens raskest voksende kraftintensive næring. Norge har svært gode forutsetninger for å tiltrekke seg datasentre, grunnet stabil tilgang på klimavennlig kraft til konkurransedyktig pris, stabile samfunnsforhold og strenge personvernregler. Store anlegg bruker bortimot like mye strøm som tradisjonelle smelteverk. Bare i 2018 er det bygget to nye datasentre på Follum ved Hønefoss og i Mo i Rana. I tillegg foreligger det store planer flere steder i Norge.

Muligheter for grønn vekst hjemme og ute

Det ligger et stort vekstpotensial i visjonen om å gjøre det norske samfunnet fornybart og fullelektrisk. Dette forutsetter imidlertid at rammevilkårene både på forbruks- og produksjonssiden ikke er til hinder for dette.

Muligheten til å ta i bruk fornybar og fleksibel kraft til konkurransedyktige betingelser har gitt Norge grunnlag for å bygge ut kraftintensiv industri, som i dag sysselsetter like mange som fornybarneringen. Den kraftintensive industrien er spredt fra Lista i sør til Finnfjord i nord. Det bør ligge godt til rette for videreutvikling og vekst i både eksisterende og nye kraftkrevende næringer. Det er den senere tid inngått flere langsiktige industrikraftavtaler på opptil 15-18 år.

Utbygging av ny kraftproduksjon i Norden, kombinert med lavere vekst i forbruket, er ventet å gi et samlet kraftoverskudd på 28 TWh (milliarder kilowattimer) i 2030, hvorav rundt 15 TWh i Norge alene. Det tilsvarer en firedobling fra nivået i 2017 for Norden samlet sett (NVE 2017). Veksten kommer i stor grad fra ufleksibel vindkraftproduksjon, hvilket potensielt kan øke verdien av norsk magasinbasert vannkraft som leverer strøm også når vind (og sol) svikter. Ikke desto mindre vil det være viktig å legge til rette for at det norske kraftoverskuddet tas i bruk – både gjennom elektrifisering i Norge og gjennom nye strømkabler til utlandet.

En stor del av norsk vannkraft ble bygget for over 50 år siden og nærmer seg teknisk levealder. Energimyndighetene har derfor påpekt at det må investeres i snitt fire milliarder kroner årlig frem mot 2050 dersom eksisterende produksjonskapasitet skal bevares.

Myndighetenes gjennomføring av nasjonale vannforvaltningsplaner og vilkårsrevisjoner vil kunne påvirke produksjonen og fleksibiliteten av norsk vannkraft i årene fremover.

Med stadig større innslag av sol- og vindkraft i det europeiske systemet, vil verdien av fleksibilitet kunne øke. Denne fleksibiliteten vil norsk vannkraft kunne bidra med – dersom den gis vilkår som ikke hindrer dens konkurransekraft mot andre fornybarkilder.

Mediebedriftenes Landsforening

MEDIEBEDRIFTENE

Mediebedriftenes Landsforening (MBL) er mediebedriftenes bransje- og utgiverorganisasjon. Organisasjonen teller 314 medlemmer, hvorav det er 179 avisbedrifter, 16 trykkerier, 28 distribusjonsselskaper, 10 fjernsynsselskaper, 6 annonse-samkjøringer, 14 konserner og driftsselskaper, 12 ukepresse, 18 multimedieselskaper, 2 pressebyråer, 3 reklamebyrå/mediebyråer og 2 radio. 24 selskaper kommer inn under kategorien annet.

Medlemsavisene representerer ca. 97 prosent av det totale avisopplaget.

Medienes samfunnsrolle

Alle har et forhold til mediene, enten det er gjennom nyheter eller underholdning. Mediebransjen er også blant de bransjer som er kommet lengst i digitaliseringen, og hvor forretningsmodellene er mest utfordret av digitale, globale konkurrenter. I redaksjonene bruker man alle digitale verktøy på alle plattformer for å nå frem til brukerne. Mediene er ikke bare bedrifter. Frie og uavhengige medier er blant de viktigste institusjonene i et demokratisk samfunn. Demokrati- et hviler på at vi har kunnskap og en levende samfunnsdebatt basert på innsikt, og at enhver maktinstitusjon, offentlig som privat, blir ettergått og stilt til ansvar. Denne rollen reflekteres i Grunnloven § 100, som sier at staten har en forpliktelse til å

«lægge Forholdene til Rette for en aaben og oplyst offentlig Samtale».

Mediebransjen spenner fra virksomheter med noen få ansatte til internasjonale konsern med tusenvis av ansatte. En ting har alle likevel felles: de er en del av den offentlige samtalen. Mediene er en sentral og umistelig del av et velfungerende demokrati, lokalt, regionalt og nasjonalt. Lokalsamfunn uten mediedekning fungerer dårligere for både innbyggere og næringsliv. Det er mediene som rapporterer nyheter og aktualiteter. Det er i mediene en viktig del av samfunnsdebatten foregår. Vi når 81 prosent av befolkningen over 12 år daglig med våre produkter.

Mange lokalsamfunn dekkes av en avis, og vi har en rekke nisjeaviser, regionaviser og nasjonale aviser. Avisene er kommet langt i å digitalisere innhold og forretningsmodeller, noe som blir lagt merke til internasjonalt, men økonomien er fremdeles sterkt knyttet til utgivelser på papir. Ved årsskiftet var det 223 betalte aviser som kom ut på 184 steder landet rundt.

Blader og magasiner bidrar vesentlig til å ivareta kultur, språk og leseferdigheter, og fyller sin samfunnsrolle gjennom å dekke viktige behov for befolkningen, knyttet til annen type

informasjon leserne trenger for å forstå sin rolle i samfunnet, kunne delta i samfunnsdebatten og utvikle seg som enkelt-individer.

TV 2 har siden 1992, ved siden av NRK, bidratt til mangfold i tv-markedet med en bred programprofil, omfattende nyhets-sendinger, underholdning, sport, film og dramaserier.

Nyhets- og aktualitetsmediene (aviser på alle plattformer, radio- og tv-stasjoner) har en årlig omsetning på rundt 30 milliarder kroner.

De private mediene har to hovedinntektskilder: brukere og annonsører. Det samlede norske annonsemarkedet er rundt 20 milliarder kroner årlig. De trykte medienes, og særlig avisenes, andel har sunket siden de seneste årene. Annon-sørene flytter penger til digitale medier. Avisene har mistet nesten 40 prosent av reklameinntektene de siste fem årene. I hovedsak er dette gått til store internasjonale aktører som Google og Facebook, som har hatt sterk vekst i sine annonse-inntekter. For 2018 er det anslått at disse to aktørene alene vil ha annonseinntekter på rundt 5,5 milliarder kroner i det norske markedet. Det kraftige fallet i annonseinntekter er den største utfordringen for mediene, og er møtt med økt fokus på digitalt annonsesalg, brukerinntekter og omfattende kostnadskutt.

Fra 2015 utgjør brukerinntektene en større del av totale inntekter enn annonseinntektene. Det har siden 2015 vært en kraftig økning i digitale abonnement, og i 2017 kunne avisene for første gang på 19 år melde om en liten opp-lagsøkning.

Likevel er det i dag færre journalister i mediehusene, og det blir vanskeligere å opprettholde et nødvendig medie-mangfold og utøvelsen av den demokratiske funksjonen våre medlemmer har landet rundt. Journalistikk er først og fremst en samfunnsfunksjon, et offentlig gode. Medie-mangfold er derfor ikke et mål i seg selv. Det er gjennom de redigerte mediene at folk får nyheter de kan stole på, og det er i disse mediene at de mange stemmene i den offentlige samtalen løftes frem slik at det er mulig å ha en rasjonell, faktabasert debatt.

Mediene har selv det største ansvaret for å skape bære-kraftige forretningsmodeller og sunn økonomisk drift. Samtidig tilsier medienes samfunnsrolle at samfunnet må bidra med gode mediepolitiske virkemidler, slik at vi lokalt, regionalt og nasjonalt har det mediemangfold som samfunnet trenger.

Nelfo

Gjør klar for en heldigital og grønn fremtid

Nelfo representerer elektro-, ekom- og heisbedriftene i Norge i tillegg til tekniske systemintegratorer og energi-entreprenører. Nelfo består av mer enn 1 600 medlemsbedrifter med til sammen mer enn 27 000 medarbeidere.

Nelfo, sammen med medlemsbedriftene, skal gjennom vår kompetanse være en viktig del av løsningen på vår tids viktige samfunnsutfordringer. Vi skal være en viktig bidragsyter for å sikre et seriøst arbeidsliv og vi skal sikre teknologi- og konkurransenøytrale rammebetingelser.

Nelfo og elektrobransjen sitter på mange løsninger som skal sikre overgangen til et grønnere og mer bærekraftig samfunn. Vi har løsninger på hvordan vi skal møte eldrebølgen, bygge en mer moderne teknisk infrastruktur, utvikle smartere bygg, en smartere maritim sektor og et mer moderne, mer funksjonelt og samfunnssikkert samfunn.

Digitalisering er en sentral del av teknologiutviklingen - både når det gjelder arbeidsprosesser og læring. Fremtidens bedrifter må være tilgjengelige digitalt, og de må ha digital kompetanse. Elektroinstallatørene må nå forberede seg på en heldigitalisert fremtid.

Bare en av fem norske bedrifter er i dag avanserte brukere av digitale og automatiserte systemer. Men mange er i ferd med å ta grep. Det er blant annet stor interesse for grønn transport basert på strøm, ikke minst maritim elektrifisering og digitalisering. Vi står foran en stor maktforskyvning i det norske kraftsystemet som vil gi mer aktive sluttbrukere, og det vil gi nye behov og løsninger.

Strømkundene vil utvikle seg videre til å bli produsenter og selge strøm til naboen. Nye spillere melder seg på i markedet, særlig på solceller og batterier, og de forholder seg annerledes til kundene. Samtidig skjer det endring i den tradisjonelle verdikjeden og netthandel blir stadig mer utbredt.

Nelfo jobber hver dag med det grønne skiftet, gjennom digitalisering, energieffektivisering og elektrifisering av fossilt energibruk. Elektro er kjernen i «det grønne skiftet» og bidrar til klimavennlig samfunnsutvikling.

For å opprettholde kompetansen i bransjen er det viktig at de ulike elektrofagene holder god standard på alle nivåer. Nelfo jobber for å videreutvikle og forbedre de elektrofaglige utdanningene, slik at de til enhver tid er oppdaterte og dekker bedriftens behov for kvalitet og relevans.

Nye og forbedrede rammebetingelser åpner stadig nye markedsområder og her er Nelfo en aktiv pådriver. Viktige markedsområder i utviklingen er energisektoren, maritim sektor, smart og utslippsfri energiforvaltning i bygg, på byggeplass samt for transportsektoren. Det grønne skiftet handler for oss om å øke verdiskapingen med en mindre samlet miljøpåvirkning og utslipp.

Samlet verdi av elektroarbeid anslås til å være omlag 61 milliarder kroner i 2017. Elektro tilknyttet bygg er i vekst grunnet økt produksjon av boliger og primærnæringsbygg. Sterk vekst i investeringene i energianlegg har bidratt positivt, mens nedgang i produksjonen av skip og plattformer har trukket ned.

Lavere boligbygging reduserer vekstutsiktene for bygg-elektro, mens fortsatt sterk vekst i samferdsels- og kraft-/energianlegg sørger for vekst for elektro sett under ett.

Etter flere år med fall i petroleumsinvesteringene, ventes nå utviklingen å snu til moderat vekst i årene fremover, det er positivt for bransjen. I tillegg lykkes verftene i andre markeder, som hurtigruteskip, passasjerferger, vanlige bilferger, serviceskip for vindkraftproduksjon og fartøy for fiskeri og havbruk. Slike nye ordrer kompenseres for noe av bortfallet av tidligere dominerende etterspørsel fra petroleumrelatert virksomhet.

NHO Logistikk og Transport

Logistikk- og transportbransjen er en stor og viktig bransje, og en forutsetning for nesten all annen økonomisk aktivitet. Godstransporten og logistikk er uløselig knyttet til vareproduksjon og varehandel. Næringen hadde i 2016 100 milliarder kroner i driftsinntekter; den sysselsatte 42 000 mennesker over hele landet og bidro med en verdiskapning til samfunnets økonomi på 30 milliarder kroner.

Det innenlandske transportarbeidet har siden 2010 økt med 16 prosent totalt. Størst har økningen vært på tog, men der var også nedgangen størst fra 2009 til 2010, da finanskrisen rammet økonomien både i Norge og globalt.

Veg og sjø er omtrent like store målt i tonnkilometer, men vegtransport er helt dominerende målt i godsmengde (tonn). Årsaken er at sjøtransporten foregår over lengre avstander og ofte frakter store mengder bulk, som for eksempel drivstoff eller sand. Verdimessig er vegtransporten klart størst.

Luftfart er beskjeden når det gjelder innenlands frakt og har falt noe siden 2010, men har vokst mye på internasjonal frakt.

Drivkrefter

Transportmarkedet står overfor store endringer, blant annet som følge av klimautfordringene, urbanisering og digitalisering. Vi kan også forvente store endringer i tekniske løsninger og forretningsmodeller. Endringene skjer hurtig og representerer både utfordringer og muligheter.

Økt handel som følge av en voksende verdensøkonomi bidrar til økt gods- og persontransport. Det er en gjensidig avhengighet mellom inntektsvekst og handel, og det er en sterk sammenheng mellom BNP-vekst, transportvekst og velstand.

I Norge står transportsektoren for rundt en tredjedel av klimagassutslippene. Klimautfordringen vil påvirke transportsektoren sterkt framover. Overgangen til lav- og nullutslipp-løsninger vil prege utviklingen innenfor alle transportsegmenter, og det vil kreve investeringer i ny teknologi for bedriftene.

Digitaliseringen påvirker alle næringer, og vil kunne ha dramatiske implikasjoner for transportmarkedet. Autonome kjøretøy, trafikkstyring og automatisert produksjon er sentrale stikkord i denne sammenhengen, men vi må heller ikke glemme transportbedriftenes kommunikasjon med kunder og hvordan digitaliseringen vil åpne muligheter for mer skreddersydde transporttjenester og mer tilpasset kommunikasjon med kunden.

Utfordringer

Transport- og logistikkbransjen er en bransje med hard konkurranse og lav lønnsomhet. Spesielt gjelder dette logistikkbransjen med en gjennomsnittlig driftsmargin på 2,3 prosent i perioden 2007-2016. Trenden er synkende siden 2013 og var nær null i 2016. Lav lønnsomhet skyldes ikke at

logistikkbransjene ikke omstiller seg, men at det ikke går fort nok sammenlignet med pris- og inntektsutviklingen.

Jernbanen er det segmentet som sliter mest, på tross av at det er bred enighet om det politiske målet om å overføre mer gods fra vei til bane. Fremføring av gods på jernbanen har tapt penger hvert år siden 2009. Her har marginen i gjennomsnitt vært på minus 4,7 prosent mellom 2007 og 2016. Det er behov for tiltak med rask effekt for å øke lønnsomheten på jernbanen, for eksempel tilskuddsordning, få ned enhetskostnaden ved å kjøre lengre tog og få ned terminalkostnadene.

Rekruttering er en stor utfordring for bransjen. I Europa ser man en voksende sjåførmangel som vi også har begynt å merke i Norge. Opp mot en femtedel av alt materiell i Europa står ubrukt som følge av at man ikke har sjåførere nok til å kjøre trekkvognene. Dette krever at man ser på alternative transportløsninger, samt gjøre sjåfør- og terminalyrket mer attraktivt.

Vekstmuligheter

Vi så en formidabel økning i netthandel i siste kvartal 2017, med en volumvekst på nesten 50 prosent fra året før. Etablering av nye nettbutikker i stadig flere bransjer fører igjen til at hele transport- og logistikkbransjen endres. Tidligere fraktet våre medlemmer primært store pakker og paller B2B (bedrift til bedrift), nå er trenden mer og mer småpakker B2C (bedrift til konsument). Den totale tonnasjen øker ikke nødvendigvis, men B2C-markedet vokser voldsomt, noe som også betyr en vekst i last mile-transport.

For transportørene åpner også denne økningen i det private markedet nye forretningsmuligheter i form nye digitale tjenester rettet mot sluttbruker.

For bedriftene byr dette på både muligheter og utfordringer, og man står blant annet overfor et kompetanseskifte. NHO LT har en egen kompetanseavdeling der vi satser på dette og utvikler kurs som skal gjøre medlemmene våre bedre i stand til å møte dette skiftet.

NHO Luftfart

NHO Luftfart er en interesse- og arbeidsgiverorganisasjon for flyselskaper og andre luftfartsrelaterte virksomheter i Norge. Samlet har organisasjonen over 50 medlemsbedrifter med mer enn 12 000 ansatte.

Norge er av de land i verden som er mest avhengig av flytransport. Samlet utføres det vel 35 millioner flyreiser i og til og fra landet hvert år, hvorav utenlands trafikken utgjør ca. 20 millioner reiser. Vi har ca. 50 flyplasser rundt omkring i Norge med regelmessig kommersielle flyruter, og luftfarten bidrar direkte og indirekte til 60 000 - 70 000 arbeidsplasser (i). I tillegg kommer effekten på andre næringer, hvorav spesielt reiselivssektoren er viktig. Næringen står for en betydelig verdiskapning og bidrar anslagsvis til ca. 50 milliarder kroner til BNP (Oxford Economics 2011).

Luftfartssektoren har i løpet av de siste årene gjennomgått en deregulerings prosess som har fremmet konkurransen spesielt i det europeiske markedet. Også utenfor Europa har det skjedd en gradvis liberalisering av markedsadgang og konkurransemuligheter, og dette gjelder spesielt mot Nord-Amerika og en del land i Asia. Dette har bidratt til et bedre flyrutetilbud, og flyprisene har reelt sett gått ned de siste 10 årene. Flytransport er således blitt mer tilgjengelig og bidratt til jevn trafikkvekst, gjerne i overkant av utviklingen i BNP i det enkelte land.

Økt konkurranse har bidratt til å utvikle nye forretningsmodeller og bruk av ny og mer effektiv teknologi. Vi ser også klare trekk mot en viss markedskonsolidering, med færre og større aktører. Flyselskapene rendyrker kjerneområder, og outsourcer ulike støttefunksjoner som bakkehåndtering, vedlikehold, IT tjenester mv. Virksomhet lokaliseres i større grad internasjonalt basert på kostnads- og konkurransefortrinn. Det etableres mer fleksible bemanningsordninger, som avlaster risiko ved etablering i nye markeder og som tilpasses sesongmessige behov. Selskapene profilerer sterkere ulike forretningsstrategier, eksempelvis forretningsreisene kontra lavprisselskaper for ferie- og fritidsmarkedet.

Luftfarten står globalt for ca. 2 prosent av klimagassutslippene. I Norge er andelen pga. av utstrakt bruk av fly noe høyere. Selv med en årlig effektivisering av energiforbruket med 1-1,5 prosent vil likevel klimagassutslippene over tid vokse. Norsk luftfart er en del av det europeiske kvotesystemet, som betyr at samlede utslipp innenfor kvotepliktig sektor skal reduseres med 43 prosent i 2030 sammenholdt med 2005. Likevel oppfattes ikke luftfarten som klimavennlig, og dette utgjør en stor omdømmeutfordring. Ny teknologi i form av bærekraftige biodrivstoff og på sikt elektriske fly, vil kunne bidra til å gjøre luftfarten mer miljøvennlig. Dersom nye miljøvennlig teknologi ikke lar seg realisere innen rimeleg tid står luftfarten ovenfor en betydelig utfordring med å realisere ytterligere vekst.

I Norge har vi to store lokale aktører gjennom Norwegian og SAS, mens Widerøe er dominerende selskap på regionale flyruter. I tillegg har vi en rekke helikopterselskaper, og i internasjonal sammenheng har vi en stor virksomhet på off-shore helikopterflyvninger. Lønnsomheten i bransjen har over tid vært svak, og økt konkurranse utfordrer selskapene til å etablere nye og mer effektive løsninger. Det har derfor skjedd mye utvikling av innovative salgs- og distribusjonssystemer, innsjekk- og bagasjehåndtering, security, og flysikringssystemer. Dette har gitt lavere kostnader og bedre effektivitet. Sammen med mer spesialiserte forretningsmodeller har dette bidratt til økt konkurransekraft for norske selskaper.

Flyselskaper lokalisert i Norge har i utgangspunktet en kostnadsuleppe sammenlignet med konkurrenter fra andre land. Lønns- og personalkostnader ligger høyt, og vi har til dels ugunstige skatte- og avgiftsordninger, jamfør spesielt særnorske miljøavgifter og flypassasjeravgift. Nye miljø- og fiskalavgifter har spesielt svekket grunnlaget for flyruter i distrikts-Norge med svakt trafikkgrunnlag og dårlig lønnsomhet. Høye personalkostnader medvirker til i større grad bruk av utenlandsk arbeidskraft i norsk luftfart, gjerne ved at den internasjonale flyvirksomheten organiseres og lokaliseres i andre land. Samtidig øker kravene til fleksibel bruk av arbeidskraft, ikke minst på grunn av større sesongmessige variasjoner i etterspørselen. På den andre siden har vi i Norge et konkurransefortrinn gjennom god tilgang til kapital, høyt kompetansenivå- og erfaring med komplisert transportvirksomhet, og et stabilt og godt hjemmemarked. De siste årene har norske selskaper (spesielt Norwegian) åpnet flyruter i nye markeder utenfor Norge, og klart å utvikle god vekst gjennom konkurransedyktige nye flyruter. Dersom vi evner å ta i bruk nye innovative løsninger og har kapital til å investere i moderne og miljøvennlig teknologi, vil norske aktører kunne videreutvikle konkurransekraften fremover.

Europeisk luftfart synes å utvikle seg i retning av mer konsolidering, slik som vi også har sett i USA. De store, dominerende selskapene kjøper opp mindre aktører, samtidig som flere mindre tidligere "flag-carriers" går overende. Noen lavkostselskaper er i ferd med å vokse seg store, og lavkostselskapene står for en voksende andel av det europeiske luftfartsmarkedet. Det er grunn til å tro at denne konsolideringen vil forsterke seg i årene som kommer. Norsk eierskap i selskaper lokalisert i Norge er derfor ingen selvfølge. På sikt kan flytilbudet i Norge bli dekket av større europeiske eide selskaper.

NHO Mat og Drikke

Som landets største fastlandsindustri spiller mat-, drikke- og bionæringen en viktig rolle i den nødvendige økonomiske omstillingen Norge står overfor. Næringen består av nærmere 2 200 bedrifter med over 50 000 medarbeidere. Disse produserer og bearbeider kjøtt, fisk, frukt, matoljer, meierivarer, drikkevarer, kornprodukter, bakervarer og dyrefôr. Skogbruket er en viktig del av næringen, der all produksjon hovedsakelig er basert på norske råvarer. Næringen omfatter også tjenesteyting og rådgivning til verdikjeden for mat og drikke.

Mesteparten av det som produseres i næringen går til det norske hjemmemarkedet. Samtidig øker konkurransen fra importerte produkter og fra en sterkt voksende grensehandel.

Næringen kjennetegnes ved en rekke store nasjonale og internasjonale aktører, men har også et betydelig innslag av mindre bedrifter. De senere årene har særlig småkalarvirksomhetene økt i omfang.

Klimaet og geografien i Norge spiller på lag med norske råvarer og matproduksjon og gir norsk mat- og drikke noen unike fortrinn. Vårt kjølige klima bidrar til mindre bruk av plantevernmidler enn i varmere land. Klimaet og et unikt og langsiktig avlsarbeid gjør også at innslaget av resistente bakterier i dyr som storfe og svin svært lavt og i internasjonal sammenheng. Det gjør igjen at bruk av antibiotika og andre medisiner er minimal sammenlignet med andre land. Sommeren i Norge, med relativt lav temperatur, gir en sesong med langsom vekst og modning som gir grønnsaker, frukt og bær der lukt og smak får god tid til å utvikle seg. Dette er fortrinn som til sammen og hver for seg er viktige kriterier for forbrukerne.

Verdikjeden for mat og drikke er en av de få komplette verdikjedene i Norge, fra råvarer og frem til forbruker. For norske forbrukere er landbruksprodukter med norsk opprinnelige viktig.

Gjennom mange år har norske mat- og drikkeprodusenter lagt til rette for et mer balansert kosthold gjennom forbedringer i eksisterende produkter, utvikling av nye produkter, bedre merking og tydeligere kommunikasjon, og ansvarlig markedsføring rettet mot barn. Dette arbeidet er intensivert gjennom intensjonsavtalen om tilrettelegging for et sunnere kosthold, som myndighetene og næringen signerte i 2016.

Et høyt kunnskapsnivå i næringen bidrar til utvikling av nye metoder og teknologi for utnyttelse av biomasse og restråstoffer fra landbruket. Dette gir innovasjon med et bredt nedslagsfelt innen eksempelvis fôr, legemidler og helsekost, kosmetikk, biomaterialet og bioenergi. Forbedrede industriprosesser gir også kostnadseffektive muligheter for næringen.

Innen skogbruket har utnyttelse av restprodukter til verdifulle ingredienser til mat- og drikkeindustrien allerede årelange tradisjoner. Norge er alene om å produsere vanillin fra tremasse for verdensmarkedet. Tremassen er også utgangspunkt for en rekke finkjemikalier, som eksempelvis spesialcelluloser, som kan inngå i mange applikasjoner i vår næring. Det satses på fremtiden med helnorske ingredienser i bionæringen og det er sannsynlig at Norge kan bli en stor aktør innenfor ulike segmenter. Norge står i dag kun for 0,1 pst. av verdens totale biomasseuttak. Selv med en mangedobling av vår biomasseproduksjon er det gode avsetningsmuligheter globalt.

Bærekraft er avgjørende for mat-, drikke- og bionæringens langsiktige konkurranseevne. Næringen må tenke klimafotavtrykk og ressurseffektivitet i alle deler av verdikjeden, fra råvare, energiforbruk, prosessutslipp, emballasje og distribusjon, til avfallssortering og reduksjon av matsvinnet hjemme hos forbruker. Den norske matbransjen er godt i rute med å nå FNs bærekraftsmål om halvering av matsvinnet frem til 2030.

NHO Reiseliv

Reiselivsnæringen er en av Norges største sysselsettere som leverer verdifulle arbeidsplasser og skatteinntekter til samtlige av landets kommuner med til sammen 163 000 årsverk. Siden 2013 har sysselsettingsveksten i reiselivet vært høyere enn i næringslivet sett under ett, med en vekst de siste ti årene på 30 prosent. I 2017 var reiseliv, representert i SSBs statistikk ved overnatting og servering, næringen med nest høyest vekst i sysselsettingen.

I 2016 sto reiselivet (Overnatting og servering, transport, formidling og opplevelser og kultur) for en verdiskaping på 114 milliarder kroner. Det er en økning på 3,64 prosent fra 2015. Det er transportsektoren som står for den største verdiskapingen.

For veldig mange unge er en jobb i reiseliv det første møte med arbeidslivet. Norsk reiseliv er også en viktig integreringsnæring med en høy andel ansatte med utenlandsk bakgrunn. I overnatting og servering er 32 prosent under 24 år (tilsvarende tall for alle næringer er 12 prosent), og 42 prosent har utenlandsk bakgrunn (tilsvarende tall for alle næringer er 16 prosent).

Reiselivet har de siste årene opplevd sterk vekst i antall overnattinger. Både i 2014 og 2015 var veksten på fire prosent,

mens økningen i 2016 var på fem prosent. I 2017 var imidlertid økningen i overnattinger på mindre enn én prosent totalt sett. Utenlandske overnattinger gikk opp med 2,3 prosent, mens norske overnattinger gikk ned med 0,2 prosent.

Hvilke drivkrefter påvirker reiselivet nå - og i fremtiden?

Det globale reiselivet er i endring. Trenden går fra «ferie» til opplevelser, aktivitet og kultur. Samtidig søker gjestene til «trygge havner» med lav sannsynlighet for terror, konflikt og kriminalitet. Norsk reiseliv er svært godt posisjonert hva gjelder å utnytte dette. Ifølge World Travel and Tourism Council er 1 av 10 jobber globalt knyttet til reiseliv og 1 av 5 nye jobber det siste tiåret har kommet i denne næringen. Internasjonalt spås næringen å vokse med 50 prosent innen 2030, ifølge Verdens turismeorganisasjon (UNWTO 2017).

Norge er et av verdens mest digitaliserte land. Vi er blant verdens beste på trådløs 4G dekning, og vi ligger langt fremme i digital markedsføring og produktutvikling. Dette kan bidra til å styrke den norske næringens globale posisjon i årene som kommer. De norske reiselivsaktørene blir stadig mer profesjonelle og det foregår en betydelig konsolidering av bransjen både gjennom eierskap og samarbeid. Nye produkter utvikles og kvaliteten på tjenestene bedres.

Dette skjer både på bedrifts- og destinasjonsnivå. Bl.a. har nord-norske reiselivsaktører klart å bygge et fantastisk produkt rundt vinterturisme og dermed utvidet sesongen betydelig, mens man i Trysil har utvidet sesongen ved hjelp av en sykkelstasjon.

Hva er de viktigste utfordringene og mulighetene?

Ustabile rammevilkår er en utfordring for næringen, eksempelvis økningen av reiselivsmomsen i 2015 og 2017. Høye satser for eiendomsskatt i mange kommuner er spesielt utfordrende for distriktshoteller med svak lønnsomhet, og de fleste hoteller er eid av norske privatpersoner som har en konkurranseulempet mot hoteller i utlandet som slipper formueskatt.

Reiselivsnæringen er underlagt et omfattende lov- og regelverk med mange tilsyn. Det gjenstår mye arbeid fra myndighetene når det gjelder å koordinere ulike tilsyn, utvikling av et mer risikobasert tilsynsregime samt en betydelig enklere hverdag hva gjelder innrapportering av bedriftenes opplysninger til det offentlige.

Mange bedrifter sliter med underskudd i flere av årets måneder, og hotellmarkedsundersøkelser peker særlig på november-mars, samt juli, som tapsmåneder. Dette legger klare begrensninger på investeringer, produktutvikling, vekst og stabil sysselsetting. Med mulig unntak av de store byene, er det få destinasjoner som har en tilfredsstillende helårs-sesong. Skal lønnsomheten i næringen opp, må sesongene utvides. Norsk reiselivsnæring kan bli enda flinkere til å konkurrere på kvalitet fremfor kvantitet, rettet mot en global middelklasse med høyere betalingsvilje.

Vekstmuligheter og hvilke premisser som skal til for å realisere disse

Klarer vi å ta en god bit av den internasjonale turistveksten kan vi bli en enda større jobbskaper – og det trenger Norge. Norsk reiseliv har imidlertid noen utfordringer som det er viktig å ta tak i.

Reiseliv er summen av tilbudet til lokale kunder, forretningskunder og feriekunder. Norsk næringsliv er avhengig av velfungerende forretningsreiser, konferansefasiliteter og messer. Uten lokale restauranter, cafeer, kaffebarer, uteliv, overnattingssteder, kultur- og opplevelsestilbud reduseres bolysten betydelig. En destinasjon må levere på alle områder for å ha god vekst, og tilbudet utvikles nokså likt for de som bor og de som besøker.

NHO Service og Handel

Tjenestesektoren i Norge er i kraftig vekst. Det preger også utviklingen i i NHO Service og Handel. Landsforeningen ble startet som en liten forening for renholdbransjen i 1989, og har siden vokst til å bli den største arbeidsgiverorganisasjonen for private tjenester i Norge.

Etter en fusjon med NHO Handel i 2017, er landsforeningen nå den nest største i NHO-felleskapet, og har 6.280 medlemsvirksomheter med totalt 86.350 årsverk.

Etter fusjonen består NHO Service og Handel av disse åtte bransjene:

- Arbeid og inkludering
- Bemanning og Rekruttering
- Forvaltning, drift og vedlikehold
- Frisør og Velvære
- Handel
- Helse og Velferd
- Renhold og Eiendomsservice
- Sikkerhet og Beredskap

NHO Service og Handel har to hovedmålsettinger:

Vi skal:

- bidra til økt seriositet i arbeidslivet
- bidra til å utvikle bedre tjenester i Norge.

Under dette ligger våre mål om å bidra til økt profesjonalitet, økt verdiskaping og sikre arbeidsplasser. NHO Service og Handel har lang tradisjon for å samarbeide med arbeidstakerorganisasjonene i viktige spørsmål som bedre arbeidsmiljø, kompetanseoppbygging og kampen mot svart arbeid. Fordi service og handel øker som andel av næringslivet og arbeidsmarkedet, øker også betydningen av disse bransjenes arbeid med så viktige ting som miljø og bærekraft, eller tillit mellom partene i arbeidslivet.

Skal skape de nye jobbene

Tjenestesektoren i Norge vokser på grunn av økende etterspørsel både fra privatpersoner, bedrifter og fra offentlig sektor. Samtidig er tjenestesektoren arbeidsintensiv. Våre bransjer vil derfor stå for en stor andel av de nye jobbene som må skapes i Norge i årene som kommer.

Fordi befolkningen gradvis vil eldes, og fordi vi har en høy andel av befolkningen som arbeider utenfor hjemmet, blir det økt etterspørsel etter tjenester i hjemmet. Vi tror at vi bare har sett begynnelsen av denne utviklingen.

Våre bransjer kjennetegnes også av høy innovasjonstakt, og bidrar derfor til økt produktivitet både i privat og offentlig sektor. For deler av tjenestesektoren er imidlertid

offentlig sektor et lite tilgjengelig marked. Dette gjelder først og fremst innen helse og velferdstjenester. Men også innen bransjene Renhold og Eiendomsservice, Forvaltning, Drift og Vedlikehold, Arbeid og Inkludering, Bemanning og Rekruttering og Sikkerhet og Beredskap kan våre bedrifter bidra mer for det offentlige enn tilfellet er i dag.

NHO Service og Handels syn er at det offentlige skal stille krav til tilbyderne, følge opp og evaluere. Men alle som er kvalifisert, bør få tilby å levere tjenester – både offentlige aktører, private kompetansebedrifter og stiftelser.

Bedre tjenester når flere får delta

Hver eneste dag ser vi eksempler på at tjenester rundt oss blir bedre fordi flere får bidra til å utvikle løsninger. Utviklingen innen Handel, er et godt eksempel. Ny teknologi har gjort det mulig å utvikle netthandelstjenester som gjør produkter og tjenester enklere tilgjengelig. Hjemlevering av dagligvarer slik vår medlemsbedrift Kolonial.no har utviklet og nå er en klar markedsleder i Norge på, er et godt eksempel. Et annet er Komplet Group, som nå er Nordens største netthandelsaktør med en omsetning på 8 milliarder kroner. Ny teknologi forenkler også de fysiske butikkene for forbrukerne, eksempelvis ved at betalingsprosessen automatiseres.

Også i offentlig sektor ser vi at kvaliteten for brukeren øker når private leverandører blir invitert inn. Et eksempel: Oslo kommune har i mange år latt private og ideelle aktører drive noen av de kommunale sykehjemmene. Samtidig har de utviklet gode metoder for å måle kvaliteten. Disse målingene viser at kommunale sykehjem i Oslo drevet av private aktører, scorer høyere på objektive kvalitetsindikatorer enn de som kommunen selv driver, eller de som ideelle aktører driver (Ny Analyse 2016).

Driver bedre, og dermed billigere

Ikke bare blir kvaliteten gjerne bedre når private får konkurrere om å levere offentlige tjenester: Nye måter å levere tjenester på, og bedre arbeidsmiljø, gjør at private tilbydere også ofte klarer å holde et lavere kostnadsnivå enn det offentlige selv. Blant annet er det dokumentert at private renholdsbedrifter og privat drevne sykehjem har rundt 2 prosentpoeng lavere sykefravær enn offentlig drevet renhold og sykehjem (Fafo 2018).

Det er betydelige summer å spare for det offentlige ved å la flere få konkurrere om å levere tjenestene. NHO Service og Handel har analysert 200 norske kommuner for å vise hvor store ressurser som kan frigjøres ved å følge "beste praksis". Beste praksis tar utgangspunkt i kostnadsnivået i de mest ressurseffektive kommunene og prisnivået hos private leverandører. Analysene er basert på KOSTRA-tall. Analysen viser at norske kommuner kunne ha frigjort 16 milliarder kroner (NHO Service 2016).

Internasjonalisering

Flere av våre bransjer og bedrifter, som ISS, Securitas, Rema, Nokas, Hero, Eurest og Aleris, er internasjonale selskaper med virksomhet i flere land, noen over hele verden. Flere har hovedkontor utenfor Norge, men eksempelvis Nokas (sikkerhet), Hero (asylmottak) og Rema (dagligvarer) er helnorske.

Vi mener at den norske velferdsmodellen er en god eksportartikkel, og vil legge til rette for at våre norske virksomheter skal kunne eksportere gode velferdskonsepter spesielt, og tjenestekonsepter generelt – ut i den store verden.

NHO Sjøfart

NHO Sjøfart representerer rundt 30 rederier, hovedsakelig innen passasjertransport, herunder ferje- og hurtigbåtrederier og Hurtigruten. NHO Sjøfart organiserer også slepe- og bukseringsrederier, lasteskip, skoleskip og Rednings-selskapet.

Maritim næring er en av de få næringene hvor man har en komplett verdikjede i Norge. Den maritime næringen består av rederier, tjenesteleverandører, utstyrsleverandører og verft. I 2016 stod maritim næring for nesten 9 prosent av den totale verdiskapningen i det private næringslivet i Norge. Dette tilsvarer 4,5 prosent av brutto nasjonalprodukt. Bedriftene stod for en omsetning på over 415 milliarder kroner. 240 milliarder kroner av omsetningen var eksport, noe som gjør maritim næring til den nest mest betydningsfulle eksportnæringen i Norge - etter olje og gass. I 2016 stod næringen bak 23 prosent av norsk eksport. Samme år sysselsatte den maritime næringen nesten 89 000 personer. (Menon Economics 2018).

Rederiene er motoren i den norske maritime klyngen. Medlemsrederiene i NHO Sjøfart driver innen nærskipsfart, og hovedsakelig med innenriks passasjertransport. I en periode med fallende aktivitet offshore, har veksten i nærskipsfarten bidratt til å opprettholde aktivitet i resten av den maritime næringen.

Norske passasjerskipsrederier er verdensledende på grønn skipsfart. Disse rederiene var først ute med LNG tidlig på 2000-tallet. Vi fikk vår første helelektriske bilferge i 2015. Innen 2021 vil 1/3 av den norske fergeflåten bestå av ferger som helt, eller for en stor del går på elektrisk strøm. I løpet av 2021 skal den første hydrogendrevne bilfergen settes i drift.

Samfunnets krav til null- og lavutslippsløsninger i transportsektoren representerer utfordringer og risiko for rederiene. I tillegg til utviklingen innen miljøteknologi, er det også økt tempo i utviklingen av annen teknologi. Automatisering og digitalisering vil trolig endre både operasjoner og organisering av rederivirksomhet. Investering i skip er kapitalkrevende, og feilinvesteringer kan bli kostbart.

Mulighetene for rederiene er imidlertid større enn utfordringene, og norske rederier har gode forutsetninger for å lykkes - også med å ta ny teknologi som utprøves i Norge til nye markeder. Rederiene må ha tilgang på riktig kompetanse, noe som innebærer at maritime utdanningsinstitusjoner må prioriteres. Rederiene er avhengige av stabile rammebetingelser når det skal investeres i skip med levetid på over 30 år. Forutsigbare myndighetskrav, skatte- og avgiftsregelverk og støtteordninger er avgjørende. For rederier som driver konkurranseutsatt virksomhet, må rammebetingelsene være på linje med betingelsene til konkurrenter som driver virksomhet fra andre land.

NHO Transport

NHO Transport organiserer busselskaper, turbiloperatører, aktører innenfor skinnegående persontransport, taxiselskaper og godsbedrifter med totalt 16 000 ansatte. Disse bedriftene dekker rundt 90 prosent av lokal kollektivtransport i Norge, målt i antall reiser, og frakter årlig 450 millioner passasjerer. Totalt omsetter medlemmene årlig for ca. 10 milliarder kroner.

Klima- og miljøutfordringene

All vekst i reisebehovene i de større byene skal ifølge Stortingets klimaforlik dekkes via gange, sykkel og kollektivtransport. Dette målet krever en betraktelig kapasitetsøkning på kollektivsiden fordi befolkningen i de større byene er vokser og den enkeltes reisebehov vil øke. I tillegg er transportsektoren ilagt ambisiøse mål med henblikk på utslippsreduksjoner. Kollektivsektoren og bussbransjen spesielt må på denne bakgrunn bidra på to måter:

- Være konkurransedyktig i forhold til privatbil slik at kollektivandelen øker og bilbruken reduseres. En fullsatt buss kan i utgangspunktet erstatte over 50 personbiler. Foruten miljø- og klimateffekten, vil dette også medføre mindre trengsel og frigjøring av veikapasitet til nyttetransport.
- Redusere egne utslipp via overgang til eldrift og hydrogen, noe som på kort sikt er mulig på kortere distanser og i bymiljøer. På lengre distanser kan man konvertere til lavutslipp i form andre generasjons biodiesel, men det er knapphet på dette drivstoffet per i dag.

Bedre fremkommelighet vil bedre effektiviteten og produktiviteten innen persontransport, men det er også behov for høyere bevilgninger for å dekke økte kapasitetsbehov og gjøre kollektivtransporten mer konkurransedyktig og attraktiv. I tillegg er det dyrt å ta i bruk ny drivlinjeteknologi siden innkjøpsprisene er høye inntil man oppnår "economics of scale"-effekter" og en tilfredsstillende driftsstabilitet.

Autonome kjøretøy

Teknologiutviklingen for autonome transportmidler har kommet langt, men det er usikkert når teknologien kan tas endelig i bruk. På bussiden kan man vente en to-trinns utvikling:

- Det nærmeste året eller innen 2020 vil man sannsynligvis ha selvkjørende mini-busser med plass til åtte til 12 passasjerer og med lav hastighet. Disse kan brukes til å frakte passasjerer fra bolig og til nærmeste kollektivåre eller -knutepunkt, noe som vil gjøre kollektivtrafikken mer konkurransedyktig i forhold til privatbil. Man vil dermed få flere passasjerer, og behovet for busser og sjåfører vil øke.
- Mot midten av 2020-tallet kan man forvente at større busser i faste ruter i tettbygde strøk kan være autonome. Ved lengre distanser og i distriktene kan det ta lengre tid før autonome kjøretøy kan benyttes, men dette kan bli aktuelt rundt 2030.

Bussbransjen vil dermed mangle sjåfører de kommende årene på grunn av kapasitetsøkninger og høy pensjoneringsgrad. Behovet vil reduseres mot 2030, men også autonome busser skal driftes på en eller annen måte. Utføringen blir da å kartlegge hvilke funksjoner som skal dekket og hvilken kompetanse som trengs. Autonome busser kan fjerndriftes fra en sentral, men enkelte vil nok også forvente at en autonom buss har en ansvarlig person om bord i tilfelle ulykker, illebefinnende blant passasjerer eller for å hindre vold og skadeverk.

Bemanning av bussene er i dag de tradisjonelle busselskaperenes viktigste oppgave, og arbeidskraftkostnader utgjør 59 prosent av totalkostnadene. Bransjen kan dermed gå fra å være personal- til kapitalintensiv, og helt nye aktører kan komme inn og investere i busser og drifte disse. Det er dermed avgjørende for dagens busselskaper å få redefinert sin fremtidige rolle og plass i verdikjeden.

Norges Bilbransjeforbund

Norges Bilbransjeforbund har ca. 1 250 medlemmer, som utgjør ca. 22 300 årsverk. Samlet står medlemmene for over 70 prosent av omsetningen hos norske bilforhandlere og -verksteder. Medlemsbedriftene spenner fra familieeide bedrifter til store konsern, men flertallet av våre medlemsbedrifter er små og mellomstore.

Bilen står i dag for over 75 prosent av all varetransport og mer enn 80 prosent av all persontransport i Norge. Internasjonalt bruker bilprodusentene i Europa mer enn 275 milliarder kroner i forskning og utvikling. Det er 2,7 millioner personbiler, 470 000 varebiler, 74 000 lastebiler og 16 000 busser i Norge.

Norsk bilbransje omsetter totalt i import- og detaljvirksomheten for nesten 250 milliarder og sysselsetter rundt 45 000 personer.

Drivkrefter nå og i fremtiden

Bransjen er i dag i rivende utvikling. Hoveddriverne for omsittingen er elektrifisering (innfasing av elektriske biler) samt digitalisering. Grovt beskrevet kan bransjens forretningsom-

råde deles inn i tre: nybilsalg, vedlikehold og reparasjon, og bruktbilsalg. Drivkrefter på kort og lengre sikt som vil påvirke alle tre forretningsområdene er:

- Overgangen til en grønn elektrisk bilpark
 - o Stortinget har vedtatt 100 prosent salg av nullutslippsbiler i 2025
 - o Bilparken vil endres over tid (snittbilen er 10,5 år, og vrakingsalder 18 år)
- Urbanisering
 - o Større byer vil føre til større restriksjoner på parkering og bilkjøring. Over tid kan dette medføre færre biler
- Digitalisering
 - o Nye former for salg, eierskap og bruksmønster
 - o Nye former for service og vedlikehold
- Autonomi
 - o Nye biler blir i stadig større grad selvkjørende
- Politiske rammebetingelser
 - o Endringer i avgiftssystem påvirker bilkjøperne
 - Eksempel økt elbilsalg
 - o Politisk debatt påvirker bilkjøperne
 - Eksempel dieselbildebatten og lokal forurensning

Viktigste utfordringer og muligheter

Salget av elektriske biler er særlig drevet av fritaket for mva og engangsavgift og målet om 100 prosent salg av elektriske biler i 2025. Dette har store konsekvenser for bransjen. Noen har tilgang på elektriske-/nullutslippsbiler andre har det ikke. Bransjen er i Norge helt avhengig av de produkter som produseres – det er bilfabrikkene som styrer tilgangen til elektriske biler.

Et kjerneområde hos alle bedrifter som i bilbransjen er servicemarkedet. Egne analyser og rapporter fra ICDP viser at inntekspotensialet hos en elbil er betydelig lavere enn en fossildrevet bil. Anslagsvis leverer en elbil 70 prosent av timene på et verksted og 60 prosent av deleomsetning. Konsekvensen for et verksted med åtte mekanikere der 30 prosent av bilparken blir elektrisk vil medføre en reduksjon på 2,4 millioner i resultat.

Egne analyser anslår at totalt timevolum i servicemarkedet vil reduseres med 13,5 prosent (1,5 millioner timer) frem mot 2030, gitt at det selges kun nullutslippsbiler etter 2025 og uten at nye forretningsområder skapes. Utviklings-trekket vil selvsagt forsterke seg etter hvert som de elektriske bilene tar en stadig større andel av bilparken. Vi vil trolig se mange av de samme trekkene innenfor tunge kjøretøy, men elektrifiseringen av tungbilparken forventes å komme senere, frem mot 2030.

Mer autonomi vil redusere antall skader, og teoretisk vil helt autonome med feilfri teknologi fjerne hele markedet for skadereparasjoner. Likevel bilparken endres over lang tid. En bil solgt i dag vil være på veien til 2035, og Norges ledende forskere på autonomi fra SINTEF har liten tro på at helt autonome biler vil være en realitet før 2030.

Bruktbilmarkedet er under press i en overgangsperiode. Bransjen i dag selger 150 – 160 000 brukte biler årlig. De store statlige incentivene for å kjøpe og kjøre elektriske biler gjør at fossildrevne biler blir mindre attraktive. Dette medfører en ubalanse i tilbud og etterspørsel, ettersom bilene tilgjengelig allerede er på veiene. Egne analyser viser at vi i 2020 potensielt har 30 000 fossildrevne biler som det ikke er etterspørsel etter, mens det er etterspørsel etter 30 000 elbiler som bransjen ikke har. Ubalansen gir selvsagt store

utfordringer. Et eget moment er at biler i innbytte ofte er en del av finansieringen for å kjøpe en ny(ere) bil. Store verditap i bruktbilparken vil derfor slå ut på bileieres kjøpekraft, og potensielt overgangen til en grønnere bilpark.

Nye former for eierskap testes, og mange mener at dette vil være en viktig del av folks bilhold i fremtiden. Nabobil er et eksempel på aktør som potensielt kan bli en disruptiv aktør i markedet. Flere forhandlere testet ulike produkter for nye former for mer fleksibelt bilhold. Møller Mobility group har lansert Hyre, Bertel O. Steen har Easly og Kverneland gruppen har lansert SHFTR i samarbeid med Santander. SHFTR er ikke per nå bildeling, men en måte å lease/leie bruktbil(er) for på månedsbasis, og der det er enkelt å skifte bilmodell.

Bilbransjen har fremdeles et stort potensial i å utnytte hele markedet og inntekspotensial som hver enkelt bil (kunde) representerer. Nye former for eierskap og modeller for bildeling (ref. Hyre/Easly/SHFTR) gir mulighet til å øke inntekspotensialet både innen servicemarkedet og bruktbil. Care by Volvo, lansert av Volvo, er et eksempel på en avtale der alt (service og vedlikehold / forsikring / årsavgift mm) er inkludert i månedsleien.

Digitalisering og oppkoblede biler (connected cars) gir økt mulighet for kontinuerlig kundekontakt, og levering av tjenester i bilen – GPS er et eksempel på en slik tjeneste som allerede er vanlig.

Vekstmuligheter og premisser for vekst

En forutsetning for salg av biler er hva som produseres, og de produseres for et globalt marked – ikke det norske. Det skaper utfordringer når de politiske rammebetingelsene ikke er tilpasset de produktene som tilbys. Eksempelvis burde bilsalget i dagens marked vært økende, likevel ser vi en salgssvikt og ordreinngangen er nedadgående. Hovedårsaken er at potensielle bilkjøpere setter seg på gjerdet fordi produktene de ønsker, og de politiske rammebetingelsene tilrettelegger for, ikke eksisterer.

Foruten kompetanseheving og utvikling av nye produkter og tjenester er langsiktig og kunnskapsbasert politikk avgjørende.

Norsk Industri

Norsk Industri organiserer innovative, kunnskapsintensive og konkurranseutsatte bedrifter, hovedsakelig i industrien. I tillegg organiseres mange bedrifter som klassifiseres i Nasjonalregnskapet som bedrifter som leverer tjenester til petroleumssektoren, designbedrifter, industrivaskeri og noen grossist- og tjenestebedrifter i ulike sektorer.

Verden klarer seg ikke uten industri. Norge klarer seg ikke uten industri. Verdens befolkning vokser raskt. Snart er vi åtte milliarder mennesker. Hvis alle skal opp på et anstendig nivå hva angår levestandard, bopel, ernæring, utdanning, helse og alt det andre som er viktig, må industrielle produkter gjøres tilgjengelige for stadig flere av oss.

Norsk eksportindustri er i verdensklasse. Norske produkter etterspørres i økende grad innenfor ulike bransjer. Skip og skipsutstyr, borerigger, subseautstyr, møbler og andre ferdigvarer, aluminium, legemidler, bildeler, forsvarsmateriell. Alt dette og mye, mye mer selges til verden og gir landet vårt store eksportinntekter. Produktene har det til felles at de er Made in Norway. Vi kan være stolte av indu-

strien vår, og vi har lang erfaring i å planlegge og gjennomføre store prosjekter.

Over tid har industriproduksjonen vokst langt sterkere enn industrisyssetningen. For industriens hovedjobb er å skape verdier. Effektivt og med løpende omstilling. Produktivitetskommissjonen, ledet av professor Jørn Rattsø, konkluderte med at eksportindustrien er mest produktiv i Norge.

For å henge med må norsk industri effektivt bruke roboter, digitalisering og automatisering i produksjonen. Dette gjør ikke menneskene overflødige. Men kompetansekravene øker for hver dag som går. Industrien betyr mye for velferd, vekst og velstand i Norge. Industriens betydning slutter ikke ved fabrikkporten. Industriens ringvirkninger er enorme. Industribedriftene er ofte hjørnesteinsbedrifter i sine lokalsamfunn.

Industrien er også en del av løsningen hva angår klima- og miljøutfordringene. De ulike bransjene i Norsk Industri har dokumentert dette, gjennom de veikart som er produsert,

og som for en stor grad viser hvordan ulike industrigrener har til hensikt å vokse, vel og merke med en vekst som er forenlig med de bærekraftsmål og de klimaforpliktelser som Norge har sluttet seg til.

Industribedriftene gjennomgår en vedvarende omstilling. De siste årene er det voldsomme utfordringer knyttet til oljeprisfallet på 75 prosent i 2014/15, digitalisering, innovasjonene for grønt skifte og nye forretningsmodeller som driver industriens smarte omstilling. Nye produkter som automatiserte, fullelektriske skip illustrert ved godsfergen *YaraBirkeland*, viser industriens evne til omstilling og den sterke posisjonen norsk industri har innen skipsfartssektoren.

Samlet har industrien, inkludert bergverk og næringsmiddelindustri, nærmere 240 000 sysselsatte i Nasjonalregnskapet i starten av 2018. I tillegg arbeider 25-30 000 ansatte ved industribedrifter som tjenesteytere til petroleumssektoren. Dessuten leier industribedriftene inn ansatte til å ta aktivitetstopper, som ferdigstillelse av en oljeplattform eller annen større ordre, og med ulike serviceoppgaver i industribedriftene.

2017 ble det beste året på bunnlinjen for industribedriftene siden finanskrisen. Produksjonsverdien i industri og bergverk økte med 5,6 prosent i 2017 til en samlet verdi på 842 milliarder kroner. Foreløpige tall viser en verdiskaping på 222 milliarder kroner, vekst på tre prosent.

Driftsresultatet i industrien økte hele 25 prosent fra 2016 til 2017, til 37 milliarder kroner, og dette det høyeste driftsresultatet siden 2008. Prosessindustrien var den bransjen som bidro mest til resultatveksten i 2017.

Investeringene i industrien har vært moderate siden finanskrisen. Fra bunnivået i 2009 har det vært en forsiktig vekst i realinvesteringene frem til et nivå i underkant av 35 milliarder kroner, ifølge Nasjonalregnskapet. Inkludert i den investeringsøkningen er milliard-investeringer på Herøya, Karmøy og Holla (Kyrksæterøra). Spørreundersøkelsen til Statistisk sentralbyrå, kvartalsvis, viser en økende investeringsvilje gjennom 2017 og 2018.

Hvis bedriftene som har svart på spørreundersøkelsen, representerer investeringsviljen i hele industrien kan det ventes økning i realinvesteringene på ti-femten prosent i 2018. I så fall et nivå på opp mot 40 milliarder kroner.

De fleste prognosemakere har oppjustert veksten i industrien, særlig veksten i verdiskapingen. I sitt siste utsyn for norsk økonomi venter for eksempel Statistisk sentralbyrå et oppsving i verdiskapingen i år og neste år for industri og bergverk.

Både fastlands-Norge og industrien hadde et rekordår for vareeksporten i 2017, mens tjenesteeksporten utenom skipsfart hadde en flat utvikling. Så lang i år har vareeksporten fortsatt å øke og fastlandsbedriftene har økt eksportinntektene med ni prosent i årets fem første måned. Eksporten av fisk og fiskeprodukter øker knapt fire prosent så langt i år, men eksporten fra industribedriftene øker tolv prosent til og med mai måned.

Økende uro i internasjonal handel vil skape store utfordringer på eksportmarkedene. Om lag 2/3 av fastlandseksporten går til EU, og EØS-avtalen vil gi vern mot noen av tiltakene som settes i verk. På lang sikt vil imidlertid økende konflikter i verdenshandelen skade små, eksportbaserte land som Norge.

Produksjonen i industrien har i årets fire første måneder vært noen høyere enn i fjor, særlig ser vi produksjonsvekst i mars og april, ifølge sesongjusterte tall fra SSB.

2018 blir et bra år for fastlandsindustrien hvis ikke uroen i verden på grunn av eskalerende merkantile restriksjoner svekker verdensøkonomien og global handel for mye. Økende aktivitet innen internasjonal petroleumsutvinning og skipsbygging gir leverandørindustrien et kjærkomment stimuli etter flere år med nedgang. I tillegg gir oppdrettsnæringens "utviklingskonsesjoner" nye spennende design- og produksjonsmuligheter for industrien.

Norsk olje og gass

Olje- og gassproduksjonen gir store velferdsbidrag

Norsk olje og gass organiserer 45 olje- og gasselskaper og 58 leverandør- og servicebedrifter på norsk sokkel med totalt om lag 35 000 ansatte.

Olje- og gassnæringen er Norges viktigste næring. I fjor bidro næringen med 459 milliarder kroner i eksportinntekter og 168 milliarder kroner i nettoinntekter til staten. Dette tilsvarer henholdsvis 39 prosent av samlet eksport og 14 prosent av statens inntekter. På grunn av variasjoner i oljeprisen har næringens relative betydning variert over tid, men i gjennomsnitt siden 1970 har den stått for rundt 14 prosent av samlet verdiskaping. Dette var også andelen i fjor. Siden 1970 har staten hatt nettoinntekter på til sammen 7082 milliarder 2018-kroner. Siden 1996 har deler av disse inntektene gått til å bygge statens pensjonsfond utland («Oljefondet»), som nå har 8300 milliarder kroner på bok. Fondets årlige rente- og utbytteinntekter dekker nå nesten en femdel av statsbudsjettets utgifter utenom utgifter til oljevirkomheten.

Den direkte sysselsettingen i næringen er ikke så stor. I fjor jobbet bare vel 50 000 personer, under 2 prosent av alle sysselsatte, i olje- og gassnæringen. Men dette under- vurderer næringens betydning for sysselsettingen i Norge. Oljesektoren har en betydelig etterspørsel etter varer og tjenester til investeringer og vareinnsats. Dette skaper aktivitet i andre næringer. Inkluderes oljeleverandørene og andre bedrifter som leverer til olje- og gassnæringen og til leverandørbedriftene kan den samlede sysselsettingen anslås til 195 000 personer. I tillegg kommer den aktivitet og de jobber som følger av statens bruk av oljeinntektene.

De gjenværende ressursene på norsk sokkel representerer betydelige verdier. For å realisere disse, må ny kunnskap og teknologi utvikles, slik forskning, utvikling og bruk av ny teknologi helt siden starten av petroleumsvirksomheten har muliggjort gode løsninger for å mest effektivt finne, bygge ut og produsere norsk olje og gass. Teknologi utviklet på norsk sokkel har bidratt til å utvikle en verdensledende norsk leverandørindustri. Petroleumsnæringens konkurranseevne og innovasjonskraft har også gitt store ringvirkninger og

teknologibidrag til andre norske næringer, så som maritime næringer og fornybar energi. Eksempelvis vil produksjon av havvindmøller, utviklet av norsk ingeniør- og offshore-kompetanse, kunne bli en viktig fremtidig eksportnæring.

Tilnærmet all olje og gass som produseres i Norge eksporteres. Norge er verdens tredje største gasseksportør. Vår oljeproduksjon dekker om lag 2 prosent av verdens samlede oljeetterspørsel, vår gassproduksjon rundt 3 prosent av det globale gassforbruket og 25 prosent av EUs forbruk.

Parisavtalens brede enighet om å redusere de globale klimagassutslippene slik at den globale temperaturøkningen holdes under to grader i 2100 er gledelig. Den norske olje- og gassnæringen stiller seg bak klimaavtalen og vil bidra til at den gjennomføres. Gjennom sitt veikart, lansert sommeren 2016, har næringen forpliktet seg til store kutt i sine klimagassutslipp. Innen 2030 vil det gjennomføres tiltak som samlet tilsvarer kutt på 2,5 millioner tonn CO₂-ekvivalenter per år. For 2050 er næringens ambisjon å opprettholde posisjonen som Norges viktigste verdiskaper. Den gjennomsnittlige utvinningsgraden skal økes til minst 60 prosent. Norsk sokkel skal forbli verdensledende på lave CO₂-utslipp og sektoren skal utvikle og ta i bruk teknologi og løsninger som reduserer gjennomsnittlige CO₂-utslipp per produsert enhet betydelig i forhold til nivået i 2030.

Produksjon av naturgass vil gi store muligheter for Norge i en fremtid der verden skal nå målene i Parisavtalen. EU-landene investerer tungt i fornybar energi knyttet til sol og vind for å redusere bruken av sterkt forurensende kullkraft. På kort og mellomlang sikt kan naturgassen brukes som en karboneffektiv energikilde for å både balansere variasjoner i fornybarproduksjonen, men også for å erstatte bruken av kull som i gjennomsnitt har dobbelt så høye CO₂-utslipp som gass per produsert kWt energi. På lengre sikt ligger det store muligheter i å kombinere teknologi for fangst og lagring av karbon med produksjon av utslippsfri hydrogen basert på norsk naturgass - og derigjennom omgjøre en fossil energibærer med utslipp til en energibærer uten utslipp med potensial til å bidra med betydelige mengder ren energi til det europeiske kraftmarkedet.

Sjømat Norge

Våre rike fiskeressurser, vår lange kystlinje og store sjøarealer har gitt Norge unike fortrinn for høsting og produksjon av mat fra havet. Vi har en tusenårig historie som eksportør av bearbeidede produkter basert på våre marine ressurser. Siden 1960-tallet har Norge også bygd seg opp som en ledende havbruksnasjon basert på produksjon av laks og ørret. Disse naturgitte vilkårene i kombinasjon med innovativ og industriell utvikling har bidratt til en betydelig og positiv vekst i en rekke kystsamfunn og stigende eksportinntekter til landet.

I dag sysselsetter sjømatnæringen, inkludert ringvirkninger i annet næringsliv, 58000 årsverk. I 2017 eksporterte norske bedrifter 1,6 millioner tonn sjømat fra fiskeri for 26,8 milliarder kroner og 1 million tonn fisk fra havbruk for 67,7 milliarder kroner. Dette tilsvarer eksport av 36 millioner måltider hver dag hele året (Norges Sjømatråd 2018). Eksportverdien er nær doblet de siste 5 årene.

EU er det viktigste markedet, men det eksporteres fisk for store verdier også til USA, Asia og Afrika. Russland var et svært viktig eksportmarked frem til Russland stengte for import av fisk fra Norge som svar på at Norge er med på sanksjonene mot Russland. Ettersom over 90 prosent av produksjonen blir eksportert er gode vilkår for handelen med andre land sentralt.

I Norge har vi en god fiskeriforvaltning som er internasjonalt anerkjent for bærekraftig forvaltning av havets ressurser. Den norske fiskeflåten høster av sterke bestander, med relativt lave klimagassutslipp. Alle de store norske fiskeriene er sertifisert gjennom ulike sertifiseringsordninger for å ivareta naturmangfoldet i forbindelse med høsting, og norsk fisk har generelt et godt omdømme i markedene.

Bærekraften i denne delen av sjømatnæringen kan styrkes betydelig ved økt bearbeiding i Norge, god utnyttelse

av avskjæret fra bearbeidingen samt høsting lenger ned i næringskjeden. Den kunnskapen vi har i Norge kan bidra til bærekraftig høsting og økt matproduksjon i andre deler av verden.

Akvakultur er en naturlig forlengelse og utvikling av fiskeri-tradisjonene og en globalt voksende matproduserende næring. Med store sjøarealer og god utskifting av rent og temperert vann, har Norge unike fortrinn med tanke på havbruksbasert matproduksjon. Næringen ønsker å utnytte disse fortrinnene, og gjennom videre teknologisk og biologisk utvikling produsere mer sjømat på en bærekraftig måte.

Norge har i dag en posisjon som største produsentland av atlantisk laks. Den norske næringen utvikler seg raskt og har verdensledende kompetanse på biologi, teknologi og marked. Norskutviklede løsninger og kompetanse vil bli brukt også i andre deler av verden, og gjerne regioner som har mindre muligheter til å bruke ressurser på forskning og utvikling. Investeringene i den norske havbruksnæringen vil derfor også gi et viktig bidrag til å redusere det miljømessige fotavtrykket globalt og til økt matproduksjon i andre deler av verden.

Økt bearbeiding av det vi høster og dyrker vil gi enda mer verdiskaping direkte i tillegg til at det er betydelig potensial for verdifulle produkter av restråstoffet fra både villfanget og oppdrettet fisk. Vi kan også skape helt nye næringer innen fôr, helse og bioteknologi basert på råvarer vi ikke bruker i dag.

Det vil være samfunnsmessig riktig å utnytte Norges rike fiskeressurser og våre naturgitte fortrinn. Flere kunnskapsmiljøer peker på at norsk sjømatnæring kan dobles innen 2030 og femdobles innen 2050. Nøkkelen til økte eksportinntekter til Norge og flere arbeidsplasser er at en fortsetter det gode samarbeidet mellom næringslivet, myndighetene og kunnskapsmiljøene.

Litteraturliste

Abelia (2017) *Omstillingsbarometer 2017*, <https://www.abelia.no/politikk/omstillingsbarometeret/> (sist besøkt 24. juli 2018).

Accenture (2017) *Vårt nye digitale Norge*,

https://www.accenture.com/t20170824T031808Z__w_/no-en/_acnmedia/PDF-59/Accenture-Digitale-Norge.pdf
(sist besøkt 24. juli 2018).

Agenda Kaupang (2017) *Forskjellen på hvor mye private og kommunale barnehageplasser koster det offentlige*,

<https://www.pbl.no/contentassets/0bcc2e9c077348cb840989ab55aab921/r1020142-kostnader-private-vs.-kommunale-barnehageplasser---publisert-31.5.2017.pdf> (sist besøkt 24. juli 2018)

DAMVAD og Samfunnsøkonomisk Analyse (2014) *Dimensjonering av avansert IKT-kompetanse*,

https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kmd/aif/dokumenter/dimensjonering_avansert_ikt_kompetanse.pdf?id=2260119 (sist besøkt 24. juli 2018).

Eurelectric (2018) *Decarbonization pathways*, Eurelectric,

<https://www.energinorge.no/fagomrader/energibruk-og-klima/nyheter/2018/elektrifisering-er-avgjorende-for-klima/>
(sist besøkt 24. juli 2018).

Fafo (2018) *Sykefravær i private og kommunale sykehjem og renholdsvirksomheter*,

https://www.nhosh.no/contentassets/bb48636302ac491e98a9469022db1127/rapport_sykefravar_2018.pdf (sist besøkt 24. juli 2018).

Menon Economics (2017) *Verdien av gode råd - Rådgivernæringens størrelse og betydning i Norge*,

<https://www.menon.no/verdien-gode-rad-radgivernaeringens-storrelse-betydning-norge/> (sist besøkt 24. juli 2018).

Menon Economics (2018) *Maritim Verdiskapingsbok 2018*,

<https://www.menon.no/publication/maritim-verdiskapingsbok-2018/> (sist besøkt 24. juli 2018).

NHO Service (2016) *200 kommuneanalyser*,

<https://www.nhosh.no/publikasjoner/mappepublikasjoner/nyheter/2016/200-kommuneanalyser/> (sist besøkt 24. juli 2018).

NIFU (2017) *IKT-sikkerhetskompetanse i arbeidslivet - behov og tilbud*,

<https://www.nifu.no/news/fremtidig-behov-for-ikt-sikkerhetskompetanse/> (sist besøkt 24. juli 2018).

Norsk Sjømatråd (2018) *Nøkkel tall*, <https://nokkeltall.seafood.no/> (sist besøkt 24. juli 2018).

NVE (2017) *Kraftmarkedsanalyse 2017-2030*,

http://publikasjoner.nve.no/rapport/2017/rapport2017_78.pdf (sist besøkt 24. juli 2018).

Ny Analyse (2016) *Effekten av konkurranse*,

https://www.nhosh.no/contentassets/488562397fc94b6590fa886bcb8488c7/nho_service_effekten-av-konkurranse_digital-versjon01.pdf (sist besøkt 24. juli 2018).

Oxford Economics (2011) *Economic Benefits from Air Transport in Norway*,

<https://www.iata.org/policy/Documents/Benefits-of-Aviation-Norway-2011.pdf> (sist besøkt 24. juli 2018).

THEMA (2015) *Verdiskaping i den norske fornybarnæringen*,

<https://www.thema.no/wp-content/uploads/2016/06/THEMA-notat-2016-04-Verdiskaping-i-fornybarn%C3%A6ringen.pdf> (sist besøkt 24. juli 2018).

United Nations World Tourism Organization (2017) *Tourism Highlights 2017 edition*,

<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029> (sist besøkt 4. juli 2018).

